

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 6, No 2 (1999)

Social representations of refugees and social representations of «prejudice» in two «mixed» communities of Thessaloniki

Ευαγγελία Φίγγου

doi: [10.12681/psy_hps.24319](https://doi.org/10.12681/psy_hps.24319)

Copyright © 2020, Ευαγγελία Φίγγου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Φίγγου Ε. (2020). Social representations of refugees and social representations of «prejudice» in two «mixed» communities of Thessaloniki. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 6(2), 227–235. https://doi.org/10.12681/psy_hps.24319

Κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους πρόσφυγες και για την «προκατάληψη» σε δύο «μικτές» κοινότητες της Θεσσαλονίκης

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΦΙΓΓΟΥ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη, τμήμα της οποίας παρουσιάζεται στο άρθρο αυτό, έχει στόχο να διερευνήσει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους πρόσφυγες και για την «προκατάληψη»: α) των κατοίκων δύο κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης (Πολίχνη και Νεάπολη) στις οποίες, τα τελευταία χρόνια, έχει εγκατασταθεί ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων από την πρώην ΕΣΣΔ και από την Αλβανία, και β) «ειδικών» (κοινωνικών λειτουργών και ψυχολόγων) που εργάζονται σε Κοινωνικές Υπηρεσίες στις ίδιες κοινότητες. Το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης συνιστούν, από τη μια, η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων του Moscovici (1976) και από την άλλη, η ρητορική ψυχολογία (Billig, 1987) και οι βασικές αρχές της ανάλυσης λόγου (Potter & Wetherell, 1987). Για τους σκοπούς της μελέτης πραγματοποιήθηκαν 23 ημιδομημένες συνεντεύξεις (13 με κατοίκους των συνοικιών που αναφέρθηκαν και 10 με «ειδικούς»), οι οποίες καταγράφηκαν με τη χρήση μαγνητοφώνου και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν και αναλύθηκαν με βάση τις αρχές της ανάλυσης λόγου και της ρητορικής ψυχολογίας. Για το άρθρο επιλέχθηκαν δύο αποσπάσματα από το απομαγνητοφωνημένο υλικό των συνεντεύξεων. Η ανάλυση επικεντρώνεται στις διλημματικές όψεις των αναπαραστάσεων των συμμετεχόντων καθώς και στις ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στις αναπαραστάσεις των δύο ομάδων («ειδικών» και «μη ειδικών»). Τέλος, επιχειρείται ο εντοπισμός αντιστοιχιών μεταξύ των κοινωνικών αναπαραστάσεων των συμμετεχόντων και της κοινωνικο-γνωστικής προσέγγισης του ρατσισμού.

Λέξεις κλειδιά: Ανάλυση λόγου, κοινωνικές αναπαραστάσεις, ρατσισμός.

Το άρθρο αυτό αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης μελέτης με αντικείμενο τη διερεύνηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τους πρόσφυγες και για την «προκατάληψη»: α) των κατοίκων δύο κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης στις οποίες, τα τελευταία χρόνια, έχει εγκατασταθεί μεγάλος αριθμός προσφύγων από την πρώην ΕΣΣΔ και από την Αλβανία και β) «ειδικών» (κοινωνικών λειτουργών και ψυχολόγων) που εργάζονται σε Κοινωνικές Υπηρεσίες στις ίδιες κοινότητες.

Η διατύπωση της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων από τον Moscovici (1976) αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια για την «επανακοινωνικοποίηση» της Κοινωνικής Ψυχολογίας μετά από μια μακρά περίοδο εξατομίκευ-

σης του κοινωνικού, που χαρακτήριζε την αγγλοσαξονική κοινωνικο-ψυχολογική παράδοση (Farr, 1987, Herzlich, 1973). Μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων στην προσπάθεια για την «επανακοινωνικοποίηση» της Κοινωνικής Ψυχολογίας έγκειται στο γεγονός ότι τόνισε την κοινωνική διάσταση της σκέψης ή με άλλα λόγια τη σύνδεση των συλλογικών αντιλήψεων με το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνονται. Σύμφωνα με τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι άνθρωποι γνωρίζουν τον κόσμο μέσα από συλλογικές, δι-υποκειμενικές διαδικασίες, καθώς καθημερινά παράγουν και «επικοινωνούν» αναπαραστάσεις, δηλαδή μη

επιστημονικές θεωρίες για την κοινωνία και τον κόσμο (Moscovici, 1984).

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, επίσης, πρώτη έθεσε το ερώτημα της σχέσης ανάμεσα στην επιστημονική και μη επιστημονική σκέψη και γνώση. Υποστήριξε πως έννοιες και ιδέες από τον κόσμο της επιστήμης διοχετεύονται στον κόσμο της καθημερινής, μη επιστημονικής σκέψης, σ' αυτό που ονομάζουμε «κοινό νο». Οι επιστημονικές έννοιες αλλάζουν, καθώς «αναπαριστώνται» στον κοινό νο και ταυτόχρονα προκαλούν αλλαγές σε αυτόν (Moscovici, 1984).

Ωστόσο, η θέση της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, ότι υπάρχει εσωτερική συνοχή και ομοιογένεια στο σύστημα των κοινωνικών αντιλήψεων - αναπαραστάσεων που χαρακτηρίζει τα μέλη μιας ομάδας ή κοινότητας έχει γίνει αντικείμενο κριτικής. Κριτική διατυπώθηκε κυρίως από τη ρητορική ψυχολογία που εισήγαγε ο Billig (1987) και από τους εισηγητές της ανάλυσης λόγου στην Κοινωνική Ψυχολογία (Potter & Litton, 1985. Potter & Wetherell, 1987).

Η ρητορική ψυχολογία υιοθέτησε το στόχο της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων να μελετήσει τη σκέψη στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα. Επηρεασμένη, ωστόσο, από τη διαλεκτική της αρχαίας ελληνικής ρητορικής και ιδιαίτερα της σοφιστικής του Πρωταγόρα, η ρητορική ψυχολογία υποστήριξε ότι η σκέψη είναι αδύνατη χωρίς την ύπαρξη αντικρουόμενων επιχειρημάτων και διλημμάτων. Για τη διεξαγωγή τόσο του κοινωνικού όσο και του εσωτερικού διαλόγου (σκέψη) σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή και σε μια δεδομένη πολιτισμική κοινότητα είναι απαραίτητο να υπάρχουν αντικρουόμενα επιχειρήματα, να υπάρχει λόγος και αντίλογος. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, επομένως, που συνιστούν τον «κοινό νο» μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο, δεν μπορεί -σύμφωνα πάντα με τη ρητορική ψυχολογία- παρά να περικλείουν αντιθετικά στοιχεία (Billig, 1987, 1993).

Επικριτικές θέσεις αναφορικά με το βαθμό συμφωνίας που χαρακτηρίζει τις αναπαραστάσεις των μελών μιας ομάδας διατυπώθηκαν και από τους Potter και Litton (1985). Σύμφωνα με τους τελευταίους, οι εμπειρικές έρευνες που βα-

σίζονται στη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, όταν εκτιμούν το βαθμό συμφωνίας των αναπαραστάσεων των μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, δε λαμβάνουν υπόψη τους το γεγονός ότι άλλες φορές οι αναπαραστάσεις «χρησιμοποιούνται» από τους συμμετέχοντες, για να ερμηνεύσουν συμπεριφορές ή γεγονότα, ενώ άλλες φορές απλώς «αναφέρονται», χωρίς να επιτελούν την παραπάνω λειτουργία. Κάποιος μπορεί να «αναφέρει» μια κοινωνική αναπαράσταση στο λόγο του μόνο και μόνο για να διαφοροποιηθεί από αυτήν, παρουσιάζοντάς την ως ισχυρισμό άλλων ανθρώπων. Για τους Potter και Litton (1985) η συμφωνία μεταξύ των αναπαραστάσεων των συμμετεχόντων που προκύπτει στα ευρήματα εμπειρικών μελετών πάνω στις κοινωνικές αναπαραστάσεις οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αναλυτικές μεθόδους που χρησιμοποιούνται. Η ανάλυση περιεχομένου, για παράδειγμα, που είναι ευρύτατα διαδεδομένη στη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων, καθώς στοχεύει στην κατασκευή γενικών κατηγοριών, συγκαλύπτει τις λεπτές διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις των συμμετεχόντων.

Οι Potter και Wetherell (1987, βλ. επίσης Mc Kinlay, Potter, & Wetherell, 1993) συνεχίζουν την κριτική των Potter και Litton (1985) και προτείνουν την ανάλυση λόγου ως την καταλληλότερη μέθοδο για τον εντοπισμό αντινομιών στο λόγο των ανθρώπων. Η ανάλυση λόγου πρεσβεύει ότι η αντινομία και η διαφοροποίηση είναι αναμενόμενα χαρακτηριστικά του φυσικού λόγου, καθώς η χρήση του αποσκοπεί στην επίτευξη διάφορων λειτουργιών (ο λόγος χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει, για να κατηγορήσει, για να κατασκευάσει ή να διατηρήσει τη θετική εικόνα του ομιλούντα κ.τ.λ.). Διαφορετικά, και σε πολλές περιπτώσεις αντικρουόμενα ερμηνευτικά συστήματα (κοινωνικές αναπαραστάσεις) μπορεί να ενεργοποιηθούν στο επικοινωνιακό πλαίσιο μιας μόνο συνέντευξης, προκειμένου να επιτελεσθούν διαφορετικές λειτουργίες. Καθώς οι λειτουργίες του λόγου αλλάζουν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, αλλάζουν και τα ερμηνευτικά αποθέματα που χρησιμοποιούνται.

Κριτική έχει δεχτεί και ο ισχυρισμός της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων ότι η επι-

στημονική σκέψη αποτελεί έναν διαφορετικό τύπο σκέψης από τον «κοινό νοου». Για πολλούς από τους θεωρητικούς της Κοινωνιολογίας της Επιστημονικής Γνώσης (Gilbert & Mulkey, 1984. Woolgar, 1988), τα ερμηνευτικά συστήματα που αποτελούν τη βάση των επιστημονικών και των μη επιστημονικών θεωριών είναι κοινά. Ανάλογες απόψεις εκφράζονται και στο χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας (Billig, Condor, Edwards, Gane, Middleton, & Radley, 1988). Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, η σχέση ανάμεσα στις επιστημονικές και στις μη επιστημονικές θεωρίες (τις κοινωνικές αναπαραστάσεις) είναι αμφίδρομη και διαλεκτική και κοινά ιδεολογικά διλήμματα βρίσκονται στη βάση τους.

Υιοθετώντας τους βασικούς στόχους της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αλλά και την κριτική που ασκήθηκε σ' αυτήν από τη ρητορική ψυχολογία και την ανάλυση λόγου, η παρούσα μελέτη είχε στόχο:

α. Να εντοπίσει τα κοινά ερμηνευτικά συστήματα που εμφανίζονται στο λόγο των ντόπιων κατοίκων δύο δυτικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης, όταν αυτοί διαπραγματεύονται την ομοιότητα ή διαφορετικότητά τους από τους πρόσφατα εγκατεστημένους πρόσφυγες και εξηγούν τα αίτια και τις συνθήκες γέννησης της προκατάληψης και του ρατσισμού.

β. Να συγκρίνει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των ντόπιων κατοίκων με τις αντίστοιχες των κοινωνικών λειτουργών και ψυχολόγων που απασχολούνται στις ίδιες συνοικίες και προσεγγίστηκαν ως «ειδικοί», για να μιλήσουν για τις διομαδικές σχέσεις στην περιοχή.

γ. Να διερευνήσει τις διλημματικές όψεις των κοινωνικών αναπαραστάσεων των συμμετεχόντων (ειδικών και μη ειδικών).

Μέθοδος

Δείγμα και διαδικασία διεξαγωγής και απομαγνητοφώνησης των συνεντεύξεων

Για τους σκοπούς της μελέτης πραγματοποιήθηκαν 23 ημι-δομημένες ατομικές συνεντεύξεις με:

α) Δέκα κοινωνικούς λειτουργούς και ψυχολόγους που εργάζονται στις Υπηρεσίες Κοινωνικής Πρόνοιας και στα Συμβουλευτικά Κέντρα δύο δυτικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης (Νεάπολη και Πολίχνη), όπου ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων, κυρίως από την πρώην ΕΣΣΔ και σε μικρότερο ποσοστό από την Αλβανία, έχει εγκατασταθεί τα τελευταία 6 χρόνια (ομάδα των ειδικών).

β) Δεκατρείς κατοίκους των ίδιων περιοχών, οι οποίοι προσεγγίστηκαν κυρίως μέσω του Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας (ομάδα των μη ειδικών).

Οι ηλικίες των συμμετεχόντων κυμαίνονταν από 19 ως 55 χρόνων, αλλά οι περισσότεροι (14 άτομα) βρίσκονταν λίγο πριν ή μετά από το τριακοστό έτος της ηλικίας τους. Οι ίδιες ερωτήσεις χρησιμοποιήθηκαν για τους ειδικούς και για τους κατοίκους των συγκεκριμένων περιοχών, αν και όχι αναγκαστικά στην ίδια σειρά. Οι συνεντεύξεις, που είχαν διάρκεια από 30 ως 45 λεπτά, καταγράφηκαν με τη χρήση μαγνητοφώνου και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν. Κατά την απομαγνητοφώνηση δόθηκε έμφαση στο περιεχόμενο της συνομιλίας και όχι σε παραγωγιστικά στοιχεία. Στα αποσπάσματα που παρουσιάζονται οι αριθμοί μέσα στις παρενθέσεις δηλώνουν παύσεις που μετριοούνται σε δευτερόλεπτα, ενώ οι τελείες, παύσεις μικρότερες του ενός δευτερολέπτου.

Αναλυτική προσέγγιση

Η αναλυτική προσέγγιση που υιοθετήθηκε βασίστηκε στις αρχές της ανάλυσης λόγου, η οποία εισήχθη στην Κοινωνική Ψυχολογία από τους Potter και Wetherell (1987), και στη ρητορική ανάλυση του Billig (1987, 1991). Η ανάλυση στόχευε: α) στον εντοπισμό κοινών τόπων, κοινών ερμηνευτικών αποθεμάτων, στο λόγο των συμμετεχόντων και β) στον εντοπισμό διαφοροποίησης στη χρήση των ερμηνευτικών συστημάτων από τους συμμετέχοντες και αντινομιών τόσο μεταξύ των συνεντεύξεων όσο και στο πλαίσιο της ίδιας συνέντευξης.

Σε συμφωνία με τους Potter και Wetherell

(1987), εξετάσαμε τις στρατηγικές που χρησιμοποίησαν οι συμμετέχοντες, προκειμένου να κατασκευάσουν στο λόγο τους διαφορετικές εκδοχές της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς αναφέρονταν στην είσοδο των προσφύγων στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Ωστόσο, σε συμφωνία με τη ρητορική ανάλυση του Billig (1987, 1991), προσεγγίσαμε τις αντινομίες μεταξύ των ερμηνευτικών αποθεμάτων ως ευρύτερα κοινωνικά-ιδεολογικά διλήμματα, προεκτείνοντας την ανάλυση πέρα από το στενό γλωσσικό πλαίσιο, πέρα από το κείμενο.

Ανάλυση λόγου

Για τους σκοπούς του άρθρου, επιλέχθηκαν μόνο δύο αποσπάσματα από το απομαγνητοφωνημένο υλικό των συνεντεύξεων, ένα από την ομάδα των «μη ειδικών» και ένα από την ομάδα των «ειδικών». Τα θέματα που εμφανίζονται στα αποσπάσματα αυτά αποτελούν κοινό τόπο για τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Τα αποσπάσματα αναλύονται και εξετάζονται συγκριτικά μεταξύ τους.

Απόσπασμα 1 (μη ειδικοί)

Ερευνήτρια: Πώς νομίζεις ότι θα εξελιχθούν τα πράγματα στο μέλλον; (2) Εννοώ τι πιστεύεις ότι θα γίνει; Αναφέρομαι στις δυσκολίες για τις οποίες μίλησες.

Ανδρας, 33 χρ.: Κοίταξε (2) απ' τη στιγμή που υπάρχουν πραγματικά προβλήματα (1) για παράδειγμα η ανεργία (.) που αντί να λύνονται όσο πάνε χειροτερεύουν (.) νομίζω ότι θα καταλήξουμε να ψάχνουμε να βρούμε τον ξένο για να τον διώξουμε ή να τον σκοτώσουμε (4) θα είναι προϊόν αγανάκτησης (2) σου είπα και προηγουμένως (.) δεν είμαι ρατσιστής (1) δεν έχω να χωρίσω τίποτε με κανέναν άνθρωπο (.) ανεξάρτητα απ' το αν είναι Αλβανός (.) Ρώσος ή ακόμη και αράπης (2) το πρόβλημα είναι όταν έρχεται στο σπίτι σου και διεκδικεί από την πίτα το κομμάτι (1) και άντε να του δώσεις (.) να πάρει το δικό του κομμάτι (1) όταν όμως διεκδικεί και το δικό σου τι γίνεται (3) Πρέπει να φας κάτι κι εσύ.

Αποτελεί κοινό τόπο στις έρευνες που εξετάζουν το «ρατσιστικό» λόγο ότι οι ομιλητές, ακόμη κι όταν διατυπώνουν αρνητικές απόψεις για τις μειονοτικές ομάδες, προσπαθούν να μη φανούν «προκατειλημμένοι» (Billig et al., 1988. Wetherell & Potter, 1992. Van Dijk, 1984). Προσπαθούν, με άλλα λόγια, να δείξουν ότι οι απόψεις που εκφράζουν δεν έχουν σχέση με δικά τους εσωτερικά κίνητρα, αλλά αναφέρονται σε «πραγματικά» εξωτερικά γεγονότα. Κατά τους Potter και Wetherell (1988), για τον παραπάνω σκοπό συχνά υιοθετείται στην αφήγηση η αιτιολογική σύνδεση των γεγονότων μεταξύ τους. Για τον ομιλητή στο απόσπασμα 1 πραγματικά προβλήματα (όπως είναι για παράδειγμα η ανεργία) προκαλούν αγανάκτηση, και η αγανάκτηση με τη σειρά της προκαλεί αρνητικές αντιδράσεις προς τους πρόσφυγες. Όπως χαρακτηριστικά λέγεται, οι όποιες αντιδράσεις υπάρξουν θα είναι «προϊόν αγανάκτησης», και η αγανάκτηση προϊόν «πραγματικών προβλημάτων».

Μια ευρύτατα διαδεδομένη ρητορική στρατηγική που έχει εντοπιστεί στο λόγο που αφορά σε εθνικές ή φυλετικές μειονότητες είναι οι «αποποιητικές προτάσεις» (Billig et al., 1988. Wetherell & Potter, 1992. Van Dijk, 1984). Αυτές οι προτάσεις παίρνουν συνήθως τη μορφή «δεν είμαι ρατσιστής, αλλά...». Η αποποίηση, η άρνηση του ρατσισμού ακολουθείται από αρνητικά σχόλια για τις μειονοτικές ομάδες. Ανάλογα και ο ομιλητής στο απόσπασμα 1 αρνείται ότι είναι ρατσιστής, πριν αναφερθεί στα προβλήματα που, κατά τη γνώμη του, δημιουργούνται από τον ερχομό των προσφύγων. Ο ερωτώμενος διαβεβαιώνει ότι οι απόψεις που εκφράζει δεν είναι αποτέλεσμα μιας γενικευμένης «στάσης» του απέναντι στους πρόσφυγες. Στην πραγματικότητα δεν έχει να χωρίσει τίποτε με κανέναν άνθρωπο, «ανεξάρτητα από το αν αυτός είναι Ρώσος, Αλβανός ή ακόμη και αράπης». Ο Van Dijk (1984) υποστηρίζει ότι η χρήση στρατηγικών, όπως είναι αυτή των αποποιητικών προτάσεων, στοχεύει στη διατήρηση της θετικής ταυτότητας του ερωτώμενου κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Σύμφωνα με τον Billig (1988) ωστόσο το σημαντικότερο ζήτημα που πρέπει να διερευνηθεί κατά την ανάλυση δεν είναι αν ο ερωτώμενος απο-

φεύγει να φανεί προκατειλημμένος στο μικροκοινωνικό πλαίσιο της συνέντευξης, αλλά ποιες είναι εκείνες οι κοινωνικές νόρμες που υπαγορεύουν την αποποίηση της προκατάληψης. Για τον Billig (1988) πίσω από την αντίθεση στη φράση «δεν είμαι ρατσιστής, αλλά...» θα πρέπει να αναζητηθούν τα ιδεολογικά διλήμματα του φιλελευθερισμού των Δυτικών κοινωνιών. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι ένα τέτοιο ιδεολογικό δίλημμα απασχολεί και τον ομιλητή στο απόσπασμα που παρουσιάστηκε.

Στο απόσπασμα 1 ο ρατσισμός καταδικάζεται, γιατί προσκρούει στην αδιαμφισβήτητη αρχή ότι όλοι είμαστε άνθρωποι και δεν μπορούμε να κάνουμε διακρίσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. Αυτή η πίστη στην κοινή ανθρώπινη φύση - η οποία χαρακτηρίζεται από τη λογική ικανότητα - έχει τις ρίζες της στη φιλοσοφία του διαφωτισμού, όπου για πρώτη φορά χρησιμοποιείται και ο όρος «προκατάληψη» με την αρνητική σημασία που διατηρεί ακόμη και σήμερα (Gadamer, 1979). Η διαβεβαίωση, ωστόσο, ότι όλοι είμαστε άνθρωποι και επομένως δεν έχουμε να χωρίσουμε τίποτε, έρχεται σε αντίθεση με μια άλλη αυταπόδεικτη αλήθεια. Όλοι εμείς που μοιραζόμαστε την κοινή ανθρώπινη φύση είμαστε χωρισμένοι σε λαούς, εθνότητες, φυλές. Η πεποίθηση ότι όλοι είμαστε άνθρωποι δεν εμποδίζει το συνομιλητή μου να ξεχωρίζει εύκολα τους Αλβανούς από τους Ρώσους και τους «Ξένους» γενικά από «εμάς». Ο χωρισμός σε εθνικά κράτη, σε λαούς και φυλές θεωρείται κάτι δεδομένο. Όπως ισχυρίζεται ο Barker (1981), μιλώντας για την εμφάνιση νέων μορφών ρατσισμού, ο «νέος ρατσισμός» είναι πρώτα από όλα μια θεωρία για την ανθρώπινη φύση. Η επιγραμματική της διατύπωση θα μπορούσε να είναι η ακόλουθη: όλοι μας μοιραζόμαστε μια κοινή ανθρώπινη φύση, αλλά μέρος αυτής της κοινής ανθρώπινης φύσης είναι η (φυσική μας) τάση να ζούμε χωρισμένοι σε κοινότητες, σε κοινωνικές μονάδες με σαφή όρια που μας επιτρέπουν να διαφοροποιούμε τον εαυτό μας από τους άλλους, «εμάς» από «αυτούς».

Για τον ερωτώμενο η κατάσταση γίνεται προβληματική όταν οι πρόσφυγες έρχονται «στο σπίτι μας» (εδώ χρησιμοποιείται μια ευρύτατα

διαδεδομένη παρομοίωση: η χώρα μας είναι το σπίτι μας) και «διεκδικούν από την πίτα το κομμάτι». Οι ντόπιοι παρουσιάζονται ως μια ομάδα σε κίνδυνο. Απειλούνται τα δικαιώματά τους να έχουν το σπίτι τους ή τη χώρα τους, να κρατήσουν τη δουλειά τους ή το κομμάτι τους από την πίτα. Είμαστε όλοι άνθρωποι, αλλά είμαστε αδιαμφισβήτητα και πολίτες μιας χώρας. Υπάρχουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά υπάρχουν και τα δικαιώματα που απορρέουν από το γεγονός ότι είμαστε πολίτες εθνικών κρατών.

Για τον ομιλητή στο απόσπασμα 1 το πρόβλημα δεν είναι ότι οι πρόσφυγες διεκδικούν «ένα κομμάτι από την πίτα». Μπορούν να έχουν το «δικό τους» κομμάτι. Το πρόβλημα είναι ότι «διεκδικούν και το δικό μας». Ο ερωτώμενος διαμαρτύρεται στο όνομα της δικαιοσύνης και της ισότητας, που καταπατώνται με την είσοδο των προσφύγων. Πολλοί μελετητές επισημαίνουν ότι το επιχείρημα πως η παραχώρηση προνομίων σε μειονοτικές ομάδες καταπατά τις θεμελιώδεις αξίες της ισότητας και της δικαιοσύνης χρησιμοποιείται ευρέως, προκειμένου να δικαιολογηθούν αρνητικές απόψεις για τις ομάδες αυτές (Billig et al., 1988. Mc Conahay, 1986). Η ισότητα που τα μέλη των κυρίαρχων ομάδων συνήθως επικαλούνται είναι η ισότητα του φιλελευθερισμού, που βασίζεται στην άποψη ότι για όλους υπάρχει το ίδιο σημείο εκκίνησης. Όλοι ξεκινούμε με τις ίδιες δυνατότητες και ευκαιρίες (Wetherell & Potter, 1992).

Απόσπασμα 2 (ειδικό)

Ερευνήτρια: Ποιες νομίζεις ότι είναι οι σημαντικότερες συνέπειες της εισόδου αυτών των ανθρώπων;

Κοινωνική λειτουργός / γυναίκα, 48 χρ.: Νομίζω ότι υπάρχει ένας αυξανόμενος ανταγωνισμός ανάμεσα στους πρόσφυγες και στην ντόπια εργατική τάξη (2) αυτοί βρίσκουν δουλειά και μεις δε βρίσκουμε (3) αυτοί αγοράζουν σπίτια και μεις δε μπορούμε κ.τ.λ. (2) Είναι γεγονός ότι είναι πάρα πολύ εργατικοί άνθρωποι (2) σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα χτίσανε τα δικά τους σπίτια (5) αυτό δημιούργησε προβλήματα στο δικό μας τον κόσμο εδώ (2) άρχισαν να διαμαρτύρονται ότι

όλο αυτοί παίρνουν τα επιδόματα (1) όλο αυτούς βοηθάτε (2) Αναρωτιέμαι μήπως στο εξής πρέπει όλες μας οι προσπάθειες (.) όλα τα προγράμματα που οργανώνουμε να απευθύνονται και στους ντόπιους και στους Ελληνοπόντιους για παράδειγμα (2) να απευθύνονται στην εργατική τάξη γενικά (2) αναρωτιέμαι μήπως δεν πρέπει να διαφοροποιούμαστε (.) γιατί η κατάσταση έχει αρχίσει να γίνεται επικίνδυνη.

Για την ανάλυση του δεύτερου αποσπάσματος και τη συγκριτική εξέταση του λόγου στα δύο αποσπάσματα, θεωρήθηκε χρήσιμη η διάκριση που προτείνεται από τους Potter και Litton (1985) - μεταξύ αναπαραστάσεων που χρησιμοποιούνται στο λόγο για να ερμηνεύσουν συγκεκριμένα γεγονότα ή συμπεριφορές και αναπαραστάσεων που απλώς «αναφέρονται». Πολύ κοντά στη διάκριση των Potter και Litton είναι και αυτή που εισάγει ο Goffman (1979, 1981) σχετικά με τις διαφορετικές «θέσεις υποκειμένου» κατά την παραγωγή του λόγου. Κατά τον Goffman σ' ένα οποιοδήποτε απόσπασμα λόγου μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον τρεις «θέσεις υποκειμένου»: α) τον «εντολέα» του λόγου, δηλαδή αυτόν ή αυτή του οποίου τις απόψεις ο λόγος εκφράζει, β) το «συγγραφέα», αυτόν/ή που επιλέγει τις λέξεις που χρησιμοποιούνται για την έκφραση των συγκεκριμένων απόψεων και γ) τον «εκφωνητή» αυτόν/ή που μιλάει, εκφέρει το λόγο.

Η διάκριση του Goffman (1979, 1981) έχει σημαντικές επιπτώσεις κατ' αρχήν στο βαθμό στον οποίο κανείς είναι υπόλογος γι' αυτό που λέγεται. Με άλλα λόγια δε θεωρούμαστε υπόλογοι για τους ισχυρισμούς άλλων ανθρώπων που μπορεί να μεταφέρουμε στο λόγο μας. Η διάκριση των θέσεων υποκειμένου στο λόγο θεωρείται σημαντική και για την επίτευξη «αληθοφάνειας» στο λόγο. Πολύ συχνά επικαλούμαστε ισχυρισμούς άλλων για να προσδώσουμε στο λόγο μας αντικειμενικότητα και αληθοφάνεια (Potter, 1996).

Υιοθετώντας την παραπάνω διάκριση, θα υποστηρίξουμε ότι η ερωτώμενη στο δεύτερο απόσπασμα τονίζει, σε συμφωνία με τον προη-

γούμενο ομιλητή, την ύπαρξη ανάγκης για μια πολιτική ίσης μεταχείρισης προσφύγων και ντόπιων, αποφεύγοντας ωστόσο να ισχυριστεί ότι υπάρχει μια πολιτική προνομίων υπέρ των προσφύγων.

Στην αρχή του αποσπάσματος, η ερωτώμενη διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι υπάρχει ένας αυξανόμενος ανταγωνισμός ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους ντόπιους. Σύμφωνα με τη διάκριση του Goffman, η ερωτώμενη ξεκινάει το λόγο της από τη θέση του εντολέα, εκφράζοντας δικές της απόψεις. Ωστόσο λίγο πιο κάτω υιοθετεί τη θέση αυτού που απλώς μεταφέρει (εκφωνεί) τους ισχυρισμούς άλλων. Μιλάει για από τη θέση των ντόπιων κατοίκων, χρησιμοποιώντας μάλιστα ευθύ λόγο, «εμείς δε βρίσκουμε δουλειές, ενώ αυτοί βρίσκουν», «αυτοί αγοράζουν σπίτια και μεις δεν μπορούμε». Στη συνέχεια η ομιλήτρια επιστρέφει στη θέση του εντολέα, επιβεβαιώνοντας μέρος των ισχυρισμών των ντόπιων κατοίκων. Οι πρόσφυγες όντως κατάφεραν σε μικρό χρονικό διάστημα να αποκτήσουν τα δικά τους σπίτια. Ο λόγος, όμως, δεν είναι η χορήγηση επιδομάτων στους πρόσφυγες, αλλά το γεγονός ότι είναι πολύ εργατικοί. Με τις συνεχείς αλλαγές στη θέση υποκειμένου η ερωτώμενη καταφέρνει να διαφοροποιηθεί, να αποστασιοποιηθεί από τις κατηγορίες των ντόπιων κατοίκων για τους πρόσφυγες. Δεν ισχυρίζεται η ίδια ότι υπάρχει πολιτική προνομίων και άνισων ευκαιριών υπέρ των προσφύγων, μεταφέρει ισχυρισμούς άλλων. Ενσωματώνοντας, ωστόσο, στο λόγο της τους ισχυρισμούς των ντόπιων κατοίκων, η ομιλήτρια καταφέρνει να παρουσιάσει ως «πραγματικό» γεγονός τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους ντόπιους και τους πρόσφυγες και να ενισχύσει τη θέση της ότι είναι απαραίτητη μια πολιτική ισότητας, μια πολιτική που δε θα διαφοροποιεί τους μεν από τους δε. Μια τέτοια πολιτική, σύμφωνα με την ερωτώμενη, είναι απαραίτητη για την αποφυγή ρατσιστικών αντιδράσεων. Επομένως είναι απαραίτητη για το καλό των ίδιων των προσφύγων.

Σε συμφωνία με τον ομιλητή στο προηγούμενο απόσπασμα, η ομιλήτρια στο απόσπασμα 2 φαίνεται να διακρίνει ανάμεσα σε επικίνδυνες αντιδράσεις και κατηγορίες προς τους πρόσφυ-

γες και σε «πραγματικό» ανταγωνισμό. Το ίδιο δίλημμα κάνει την εμφάνισή του και στα δύο αποσπάσματα. Ο ρατσισμός ως «αξία» καταδικάζεται. Η προκατάληψη και οι διακρίσεις θεωρείται ότι προσβάλλουν την ανθρώπινη φύση. Στις «προσβλητικές διακρίσεις», ωστόσο, αντιπαρατίθενται αντιδράσεις και ανταγωνισμοί που πηγάζουν από «πραγματικά» προβλήματα.

Το παραπάνω δίλημμα που μπορεί να πάρει τη σχηματική μορφή «υποκειμενικές αξιολογήσεις ή πραγματικά γεγονότα» δεν είναι άλλο από το κατεξοχήν δίλημμα του θετικισμού και είναι εμφανές και στην κοινωνικο-γνωστική προσέγγιση της προκατάληψης και του ρατσισμού. Ο Allport (1954), για παράδειγμα, είχε τονίσει ότι η κοινωνική ψυχολογία των διομαδικών σχέσεων θα πρέπει σαφώς να οριοθετήσει πού σταματά η προκατάληψη (ως αρνητική στάση και αξιολόγηση) και πού αρχίζει η ρεαλιστική διομαδική σύγκρουση. Κατά τον Allport (1954), μπορούμε να μιλάμε για προκατάληψη, όταν υπάρχει ελάχιστη πιθανότητα μια κρίση να είναι θεμελιωμένη στη λογική. Αντίθετα, στη ρεαλιστική διομαδική σύγκρουση υπάρχουν πολλές πιθανότητες μια αρνητική αντίδραση να είναι δικαιολογημένη.

Η προσπάθεια διάκρισης «της αντικειμενικής πραγματικότητας» από τις «υποκειμενικές αξίες» παραμένει κυρίαρχη και σε μεταγενέστερες, από αυτή του Allport, κοινωνικο-γνωστικές θεωρίες. Στις θεωρίες αυτές διαχωρίζονται οι «αξιολογικές» (υποκειμενικές) από τις «ουδέτερες» (αντικειμενικές) διαστάσεις των φαινομένων που αφορούν στις διομαδικές σχέσεις. Έτσι, διαχωρίζεται η κατηγοριοποίηση ως «ουδέτερη» γνωστική διεργασία από το περιεχόμενο των στερεοτύπων που μπορεί να είναι θετικό ή αρνητικό (Hamilton 1981. Snyder & Cantor, 1979).

Συμπεράσματα

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους πρόσφυγες και για την «προκατάληψη» σε δύο συνοικίες της Θεσσαλονίκης ερευνήθηκαν με τη μέθοδο της ανάλυσης του λόγου ντόπιων κατοίκων καθώς και ειδικών (ψυχολόγων και κοινωνι-

κών λειτουργών) που εργάζονται στις αντίστοιχες συνοικίες. Υποστηρίχθηκε ότι τόσο οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους πρόσφυγες όσο και αυτές για την προκατάληψη εμπεριέχουν αντιθετικά στοιχεία. Η αυταπόδεικτη αλήθεια ότι όλοι μοιραζόμαστε μια κοινή ανθρώπινη φύση συνυπάρχει με την αδιαμφισβήτητη αρχή πως είμαστε πολίτες εθνικών κρατών και έχουμε δικαιώματα στη χώρα μας που δεν τα έχουν οι «ξένοι». Ανάλογα, η πεποίθηση ότι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους ντόπιους και τους πρόσφυγες είναι αναπόφευκτος και «ρεαλιστικός» (πηγάζει από την ύπαρξη «πραγματικών» δυσκολιών όπως η έλλειψη πόρων και η ανεργία) συνυπάρχει με την άρνηση της προκατάληψης και της διάκρισης που προσβάλλουν την ανθρώπινη φύση.

Τα ίδια ερμηνευτικά σχήματα εντοπίστηκαν στο λόγο αυτών που προσεγγίστηκαν ως «ειδικοί» να μιλήσουν για τους πρόσφυγες και τις διομαδικές σχέσεις στις κοινωνίες που εργάζονται, και στο λόγο των ντόπιων κατοίκων των συνοικιών. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, οι ρητορικές στρατηγικές που χρησιμοποιούνται από τους «ειδικούς» διαφέρουν από αυτές των «μη ειδικών». Οι «ειδικοί» πολύ συχνά μιλούν «από τη θέση» των ντόπιων κατοίκων. Μεταφέρουν, δηλαδή, ισχυρισμούς των ντόπιων κατοίκων, τόσο για να ενισχύσουν τις δικές τους θέσεις όσο και για να αποστασιοποιηθούν, τουλάχιστον ενμέρει, από τους ισχυρισμούς αυτούς. Στο σημείο αυτό θα ήταν απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι δε θεωρούμε πως οι διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες είναι ανεξάρτητες από τον τρόπο με τον οποίο εμείς προσεγγίσαμε τους συμμετέχοντες. Η διάκριση «ειδικοί - μη ειδικοί» δεν αναφέρεται σε δύο εξ ορισμού διαφορετικές ομάδες, αλλά κατασκευάζεται σε μεγάλο βαθμό από τη δική μας προσέγγιση. Ο ερευνητής-αναλυτής δε μένει ουδέτερος. Αντίθετα, από τη διαδικασία διατύπωσης των ερωτημάτων της έρευνας μέχρι τη στιγμή της ανάλυσης και της συγγραφής αυτού του άρθρου συγκατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα μαζί με τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Με άλλα λόγια, συγκατασκευάζει κοινωνικές αναπαραστάσεις (Condor, 1988. Mulkay, 1985. Woolgar, 1988).

Τέλος, επιχειρήθηκε ο εντοπισμός αντιστοιχιών ανάμεσα στις μη επιστημονικές θεωρίες (κοινωνικές αναπαραστάσεις) των συμμετεχόντων για την προκατάληψη και το ρατσισμό και στην κοινωνικο-γνωστική προσέγγιση των ίδιων φαινομένων. Υποστηρίχτηκε ότι το δίλημμα προκατάληψη (και άρα υποκειμενική αξιολόγηση) ή «ρεαλιστική» διομαδική σύγκρουση φαίνεται να είναι κοινό στις αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων και στην κοινωνικοψυχολογική θεωρία του Allport (1954), η οποία άσκησε μεγάλη επίδραση στην αγγλοσαξονική κοινωνικο-γνωστική προσέγγιση της προκατάληψης και του ρατσισμού.

Βιβλιογραφία

- Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA.: Addison-Wesley.
- Barker, M. (1981). *The new racism*. London: Junction.
- Billig, M. (1987). *Arguing and thinking*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Billig, M. (1988). The notion of "prejudice": Some rhetorical and ideological aspects. *Text*, 8, 91-111.
- Billig, M. (1991). *Ideology and opinions*. London: Sage.
- Billig, M. (1993). Studying the thinking society: Social representations, rhetoric and attitudes. In G. Breakwell & D. Canter (Eds.), *Empirical approaches to social representations* (pp. 39-62). Oxford, UK: Clarendon Press.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D., & Radley, A. (1988). *Ideological dilemmas: A social psychology of everyday thinking*. London: Sage.
- Condor, S. (1988). "Race stereotypes" and racist discourse. *Text*, 8, 69-91.
- Farr, R. (1987). Social representations: A French tradition of research. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 17(4), 343-369.
- Gadamer, H. (1979). *Truth and method*. London: Sheed and Ward.
- Gilbert, G. N., & Mulkay, M. (1984). *Opening Pandora's box: A sociological analysis of scientist's discourse*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Goffman, E. (1979). Footing. *Semiotica*, 25, 1-29.
- Goffman, E. (1981). *Forms of talk*. Oxford: Blackwell.
- Hamilton, D. L. (1981). *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Herzlitch, C. (1973). *Health and illness: A social psychological analysis*. London: Academic.
- Mc Conahay, J. B. (1986). Modern racism, ambivalence, and the modern racism scale. In J. F. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism*. Orlando, FL: Academic.
- Mc Kinlay, A., Potter, J., & Wetherell, M. (1993). Discourse analysis and social representations. In G. Breakwell & D. Canter (Eds.), *Empirical approaches to social representations* (pp. 134-156). Oxford, UK: Clarendon.
- Moscovici, S. (1976). *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. Farr & S. Moscovici (Eds.), *Social representations*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mulkay, M. (1985). *The word and the world*. London: George Allen and Unwin.
- Potter, J. (1996). *Representing reality: Discourse, rhetoric and social constructionism*. London: Sage.
- Potter, J., & Litton, I. (1985). Some problems underlying the theory of social representations. *British Journal of Social Psychology*, 24, 81-90.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology*. London: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1988). Accomplishing attitudes: Fact and evaluation in racist discourse. *Text*, 8, 51-68.
- Snyder, M., & Cantor, N. (1979). Testing hypotheses about other people: The use of historical knowledge. *Journal of Experimental Social Psychology*, 15, 330-342.
- Van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in discourse: An*

- analysis of ethnic prejudice in cognition and conversation.* Amsterdam: John Benjamins.
- Wetherell, M., & Potter, J. (1992). *Mapping the language of racism: Discourse and the legitimation of exploitation.* London: Harvester Wheatsheaf.
- Woolgar, S. (1988). *Science: The very idea.* Chichester, UK: Ellis Horwood.

Social representations of refugees and social representations of «prejudice» in two «mixed» communities of Thessaloniki

EVAGGELIA FIGGOU

Aristotle University of Thessaloniki, Greece

ABSTRACT

This paper is derived from a wider study concerned with the ways in which refugees and «prejudice» are constructed in interview accounts, given by lay people and professionals (social workers and psychologists) who live or work in two neighbourhoods of West Thessaloniki (Northern Greece), where a large number of refugees has settled during the last years. The theoretical positions which constitute the framework of the study come from different traditions: the theory of the social representations (Moscovici, 1976), rhetorical psychology (Billig, 1987) and discourse analysis (Potter & Wetherell, 1987). For the purposes of the study semi-structured interviews were conducted (with 10 professionals employed in the Welfare and counselling services of the two neighbourhoods and with 13 people who live in the same areas, N=23). Interviews were transcribed and analysed in terms of discourse analysis and rhetorical psychology. For the purposes of the present paper two extracts have been selected. The focus of analysis was on the dilemmatic aspects of participants representations and on the identification of similarities and differences between the two groups accounts. Finally, parallels are drawn between the social representations of «prejudice» articulated by the participants and assumptions of the socio-cognitive approach to «prejudice» and racism.

Key words: Discourse analysis, racism, social representations.

Address: Evaggelia Figgou, 36 Amalias Str., 54640 Thessaloniki, Greece. Tel.: *30-31-870389